

Füzi László

Megérkezés*

„Válasz nincsen csak állapot”

Buda Ferenc

I.

Az életem, miként mások élete is, egyetlenegy történet, de azt, hogy elmondható-e egyetlen történetként, nem tudom. Nem tudom, mert, ahogyan nyilván mások is, úgy én is ezernyi változatban őrzöm magamban azt, amit a magam életének, élettörténetének gondolok. Nem folyamatként őrzöm magamban azt, ahogy végül is az élet eddig megtörtént velem, mert egyes pillanatokot nyilvánvalóan felnagyítottam a gondolkodásomban, másokat elhagytam, nem beszélve arról, hogy később a gondolkodásom, lehet, hogy ezt már emlékezetnek is nevezhetjük, a megőrzött pillanatokot is a maga törvényei szerint rendezte el.

W. G. Sebald, akit nem csupán az általa választott külsőségek miatt egyfajta új realizmus megteremtőjének látok, A Szaturnusz gyűrűi című regényében(?) példát hoz arra, „hogyan próbálunk meg másod- és harmadlagos világokat kifundálni”. Egy uruguayi szerző írását idézi, melynek elbeszélője a barátjával a regényírás titkairól beszélget, arról, hogy írnak egy regényt, „de úgy, hogy szemben álljon a nyilvánvaló tényekkel és mindenféle ellentmondásokba bonyolódjék, és ebből csak néhány olvasó – nagyon kevés olvasó – legyen képes megsejteni az elbeszélés mögött meghúzódó, részint borzalmas, részint teljesen köznapi valóságot”. Szó esik a tükrökről, s előkerül egy eretnek mondása is, miszerint „a tükrökben, ahogy egyébként a párosodásban is, az a háttorzongató, hogy megsokasítja az embert”.¹

Vajon a régi, valamikori világom „megsokasodik-e”, más lesz-e azáltal, hogy írok, beszélék róla? Más lesz-e azáltal, ahogyan írok, beszélék róla, mint ahogyan a Sebald által idézett szerző által teremtett világ is más lett, mint amilyen volt, nem is véletlenül, hiszen „nem az-e a lényeg, hogy a tiszta irrealitáson keresztül idővel valamilyen új valósághoz jussunk”?

A teremtett világokhoz nincs közöm, új valóságot sem keresek magamnak, így azt bemutatni sem akarom, mégis lehet, hogy más lesz az, amit írok, mint amit a hozzám közelállóak a közelemben megéltek, gondoltak.

Más, mert amit leírok, azt a magam életének fénytörésében írom le. Ezért lett fontos számomra, annyi más mellett, a folytonosság és a mozaikosság kérdése is. Létezik-e

* Részlet a *Világok határán* című könyv folytatásából.

¹ W. G. Sebald: *A Szaturnusz gyűrűi. Angliai zarándokút*. Európa Könyvkiadó, 2011, fordította: Blaschtkik Éva, 87., 88.

folytonosság az életünkben, vagy csak apró mozaikdarabkák élnek bennünk a valamikor történeteiből, s ezekből a mozaikokból rakódik ki, ha kirakódik egyáltalán egy-egy ábra történéssort?

Sokáig a mozaikosság mellett foglaltam volna állást. A huszadik századnak az utolsó, a korábbiaknál jóval békésebb, s mégis irgalmatlan változásokat hozó harmada mintha magát az autonómia igényét is felszámolta volna, nem csupán magát az autonómiát. Ezért gondoltam azt, hogy minden törekvésem ellenére a mozaikosság uralkodik az én életemen is. A gondolkodásnak az a több éves folyamata, amelynek lenyomata ebben a könyvben őrződik, azonban mást mutatott. Azt, hogy az életutamban megmutatkozó pár fontos váltás, döntés mellett alapvetően a folytonosság jutott meghatározó szerephez.

A nem biztosan kellemes élményeket adó folytonosság.

Igaz, a váltások egyértelműek, a tanulás, az otthonról való kilépés egymást követő lépcsői egyaránt a radikális, s vissza nem fordítható váltásokról beszélnek. Mindezek előtt pedig ott volt a váltásokat előkészítő, kilépésre ösztönző készlet. Talán a mindenkori jelen megismerésének vágya is a váltásokra ösztönzött, ám miután az életem vagy a gimnáziumba, vagy az egyetemre menetellel bekövetkezett váltással új, a megörököltől különböző irányba állt, az értékrendemben, a világhoz való viszonyomban már nem következett be változás.

Miközben a külső világ szinte minden összetevőjében átalakult.

Valójában ezért nehéz megválaszolni a magam hogyan éltem? kérdését. A kérdés valódi súlya nem a történet elmondásának kényszeréből következik, ismétlem, ismét csak magamra vonatkoztatva, hanem abból, hogy az a kor, amelyikben élek, a számomra adott-ságként létező kultúrát kizárja magából, én pedig a megörökölt, vagy éppen a magam számára kivívott kultúrában élek továbbra is. Ugyanakkor a körülöttem zajló fantasztikus változások hatására az, ahogyan ma élem az életemet, már nem abból következik, ahogyan régebben, húsz-harminc, vagy akár öt-tíz évvel ezelőtt éltem.

Ha radikálisan akarnék fogalmazni, akkor azt kellene mondanom, hogy a folyamatosság az értékek megőrzésének vágyából következik.

Az írás vonatkozásában is a korábban nem tapasztalt átalakulás-hullámból következik minden, az emlékezés, a forma keresése, a vallomásos hang.

S talán az egzisztenciális nehezék is.

Önmagam megfigyelőjeként arra gondolok, hogy ez a fajta, gyerekkoromra visszanézve talán nagyképcsőség ezt mondani, egzisztencialista életfelfogás és életfigyelés a kezdetektől ott élt bennem, s már a kora fiatalságomban a magamnak vagy a magam elé mondott mondatokban is a mostani számvető hajlam élt. Most sem teszek mást, mint amit akkor tettem, a naponként magam elé mondott-elmotyogott mondatokat, egykori vágyaimat az életemre vetítem rá, mostani magamat a valamikori önmagammal hozom kapcsolatba.

1.

Ha valahonnét kilépünk, akkor meg is kell érkeznünk valahova.

Másképpen mondom, a korról beszél az, ha az egyik társadalmi csoportból kilépve nem léphetünk be egy másikba.

Az, ha a korábbi társadalmi csoportok megváltoztathatatlanak gondolt körvonalai eltűnnek, az újak körvonalai pedig még nem is sejlenek fel.

Korán megértettem, hogy a megérkezés szellemi vonatkozásban megvalósíthatatlan, azt is tudtam azonban, hogy társadalmi, még inkább lokális vonatkozásban nem ennyire egyértelmű a helyzet. A szellem mozgása megállíthatatlan, ha valaki ezen a területen megérkezik valahova, akkor azonnal tovább is kell lépnie, másképpen méltatlanná válik önmagához, élünk azonban nem elvontan, hanem konkrétan kell, a számunkra adott térben.

Tudtam, hogy művek, felfedezések alapozódhatnak egy-egy pillanat alatt megteremtődő felismerésre, villanásra, a hosszú távú munka viszont biztos társadalmi háttérrel követel magának, bizalmat, és az életfeltételek elrendezését, ezt is mondhatnám.

Talán soha nem éreztem, hogy a körülményeim megfelelő háttérrel jelentenek ahhoz, amit tenni szeretnék.

2.

Otthonról, majd az egyetemről kilépve a biztonságot sem éreztem soha.

Nem éreztem az engem körülvevő világnak a korábban tapasztalt állandóságát, megváltoztathatatlanságát.

Nem éreztem, hogy a munkámmal bármikor biztosnak tudott körülményeket teremtettem volna magamnak.

Ismét azt mondom, hogy annak a korábbi világnak el kellett múlnia, s azt is megértem, hogy a korábbi biztonság helyére egy-két évtized elmúltával nem kerülhetett újabb biztonság. Gondnak azt érzem, hogy mintha az elkövetkezendő évtizedek sem tudnék a korábbihoz hasonló biztonságérzetet megteremteni.

Azt nem tudtam, nem is éreztem, hogy a Kádár-rendszer nyugalma, sőt maga a rendszer is, eltűnik.

Akkor, mondjuk a hetvenes évek végén is azt tudtam, hogy mindent, ami körülvesz, meg kell változtatni, jobbá kell tenni, de a rendszer megváltoztatására nem gondoltam. Igaz, ideológiákat sem teremtettem magam számára a változtatásokra, nem képzeltem azt, hogy belülről lehet igazán megváltoztatni a rendszert, nem gondoltam, hogy mozgalmakat kellene létrehoznom, az engem körülvevő világ gyakorlati jobbítása viszont erősen foglalkoztatott.

Talán a legideologikusabb megnyilvánulásom az első publikálásra szánt Németh László-tanulmányomban mutatkozott meg. „Németh gondolatrendszerének egyes elemeit a történelmi változások hatálytalanították, más része – a jelenségek fölé rajzolt eszmével – máig kísérti életünket. Irányokat jelölve: a Magyarok Romániában folytatása még mindig megíratlan, a közös közép-európai folyóirat igénye is újra és újra megfogalmazódik. Az oktatás, művelődés helyzete szintén a Németh László-i minőségelv jegyében oldódhat meg.

A társadalom átalakulása, a közösségi élet kereteinek tágulása közepette pedig a minőségre, az egyéni változatokra, hajlamokra alapozódó gondolkodás tűnik elveszítethetlennel. A harmincas években megfogalmazódott – s az írói pálya törvényei szerint folyton átalakuló, megújuló, de az emberi méltóságot mindig szem előtt tartó –, jövőre nyitott gondolkodás aktuális tartalmakat közvetít ma is. S ha kötődik a valósághoz – újabb távlatokat is nyer általa² – írtam akkori önmagamhoz képest talán túlságosan is ideologikus hangoltsággal, azzal a szándékkal, hogy Németh gondolkodásának aktuálpolitikai használhatóságára utalhassak. Vagy talán azért, hogy a megvalósult szocializmus világát a minőségszocializmus irányába tágítsam, ha ez egy tanulmánnyal egyáltalán megtehető lett volna.

Az idézett rész jelzi, hogy valóban a gyakorlatban képzeltem el a változtatásokat, területenként, lépésenként. Hogyan kell jól tanítani, mit kell tanítani, hogyan lehet tájékozódni, ezek voltak az én akkori kérdéseim.

Ebben a jegyzetben ismét visszatérek a biztonsághoz. A biztonságérzet a rendszerváltás után sem állt helyre, a társadalmi-történelmi körülményeket tekintve érthetően, hiszen a kialakuló versenyen alapuló társadalom eleve kódolta magába a veszteseket, miközben sem a veszteseknél, sem a társadalom egészében nem alakultak ki olyan tartalékok, amelyek elviselhetővé tennék a kockázatok kínos következményeit.

3.

Bármit olvasok, azt a magam világára vetítem rá.

Most éppen Olga Tokarczuk regényét szembeítem azzal, amit megéltem.

A regény számomra való nagy újdonsága az idő és a tér összekapcsolása. *Ős*kor a regény címe, ez a kifejezés a műben egyaránt jelenti azt az időt és azt a helyet, amikortól és ahonnan a hősök élete elindult.

Ez az idő az első világháború időszaka, ez a hely mindegyikünk örök helye, ahonnan az életünk ered, ahol a világra rádöbentünk.

A huszadik századi történetek így kezdődnek, a hellyel és az idővel, a kire-kire kirótt hellyel, s leginkább az első világháború idejével.

A mi történetünk már megkésett huszadik századi történet, az eredőjét, a század kezdetéhez visszavezető eredőjét nem látjuk.

A végpontját sem. Hivatkozhatnék arra, hogy már a huszonegyedik században élünk, de nem teszem, ennek az újabb századnak a karakterét még nem érezzük, a mi életünk még a huszadik század meghatározottságait viseli magán.

A végső pontot, annak a századnak a végleges elmúlását sem tudjuk elképzelni, benne élünk még mindig.

*Azt, hogy a valamikori régi világok önmagukban léteztek, Olga Tokarczuk pontosan érzékelteti. Ruta, a szerző egyik hőse határozottan állítja: „Nincs semmiféle Kielce; Wola és Taszów meg Ős*korhoz tartozik. Itt véget ér minden.” Később hozzát teszi mindehhez: „Elindulnak, eljutnak a határig, s itt megmerevednek. Nyilván azt álmodják, hogy

2 Füzi László: *A minőség jegyében. A Tanú kialakulása és programja*. Forrás, 1982. 9. 50–57.

utaznak tovább, hogy van Kielce és Oroszország. Anyukám egyszer mutatott ilyen kővé dermedt embereket. A kielcei úton állnak. Mozdulatlanok, nyitva a szemük és rettenetesen néznek ki. Mintha halottak lennének. Aztán egy idő után felébrednek, hazamennek, az álmaikat meg emlékeknek gondolják.”³

A regény egyik szereplője, Popielski földbirtokos játékot kapott ajándékba, érdemes elolvasnunk a játék leírását: „A vászonra rajzolt labirintus nyolc körből vagy szférából állt, melyeket Világoknak neveztek. A belsejéhez közeledve egyre sűrűbbnek tetszett a labirintus, egyre szaporodtak benne a zsákutcák és sehová nem vezető sikátorok. S fordítva – a külső szférák világosabb, tágasabb benyomást keltettek, a labirintus ösvényei pedig szélesebbnek és kevésbé kaotikusnak tűntek – mintha vándorolni hívnának. A labirintus közepét alkotó szférát – a legsötétebbet és legkuszábbat – Első Világnak hívták. Egy gyakorlatlan kéz másolóceruzával egy nyilat rajzolt e mellé a világ mellé, és odaírta: »Őskor«. »Miért Őskor – csodálkozott Popielski földbirtokos. – Miért nem Kotuszów, Jeszkotle, Kielce, Krakkó, Párizs vagy London?« Az utacsákák, kereszteződés, elágazások és mezők bonyolult rendszere valamilyen úton-módon egy átjáróhoz vezetett, amelyen át lehetett jutni a következő kör alakú övezetbe, amelyet Második Világnak hívtak. A centrum őserdejéhez képest itt kicsit tágasabb volt. Két kijárat vezetett a Harmadik Világba, és Popielski földbirtokos hamar rájött, hogy minden Világban kétszer annyi a kijárat, mint az előzőben. A golyóstolla hegyével pontosan megszámlolta a labirintus utolsó szférájának kijárait. 128 volt.”⁴

Azon túl, hogy ebben a játékban is a legmélyebbről a legnehezebb kijutni, arra is érdemes felfigyelnünk, hogy visszafelé vezető utakkal nem találkozunk a leírásban, s a bárhova való megérkezésről sem esik egyetlen szó sem.

4.

A katonaság és az egyetem éveit nélkülözték a sorsomról, az eljövendő életemről való meditációt. A katonaság időszakában minden egyszerű volt, túl kellett esni azokon a hosszú hónapokon, s el kellett felejtennem az ott történeteket.

A felejtés nem sikerült. Talán azért, mert ott már tanultam a külső világot.

Az egyetemen is azt tanultam. Sokszor éreztem kiszolgáltatottnak magam, sokszor nagyon egyedül voltam. Sokszor jött elő a régi kérdés, mi lesz velem.

Amikor Agit megismertem, az egyedüllét érzése eltűnt, el a városból, s el a világból, akkor tanultuk a szerelmet, a másokra való figyelmet.

Azt, hogy megoszthatjuk a világunkat a másikkal.

5.

Ha tehetném, meghallgatnám az akkori hangomat.

Nem azt a hangot, amelyikkel a világhoz beszéltem, azt akár rögzíteni is lehetett volna, hanem azt, amelyikkel a világhoz való viszonyomat fejeztem ki.

3 Olga Tokarczuk: *Őskor és más idők*, fordította: Körner Gábor, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 114–115.

4 U. o. 87.

Azt hiszem, ez a hang egészen más volt, mint amilyen a mostani hangom. Mostani hangomat a meditáció, a jelenségek értelmezése, rögzítése jellemzi. Akkor el akartam érni valamit, nem a szöveggel akartam megteremteni a világot, hanem a világban akartam megteremteni a magam helyét.

Megteremteni?

Nem, megteremteni már nem lehetett, legföljebb megkeresni.

Nem is tehettem mást, huszonéves voltam, talán hirtelen, gyorsan, minden számítás nélkül döntöttem akkor mindenben.

Nem a világot, az akkori időszakot akartam érteni.

Hiába, otthonról kilépvé azt a kort is meg kellett értenem, amelyikbe be akartam lépni.

Olvastam, olvastam, állandóan olvastam, újságokat, folyóiratokat, könyveket, regényeket, történeti munkákat. A hetvenes évek vége a történelem újrafelfedezését hozta, a valóságirodalmat, a másik oldalon az új magyar prózát, a történetiség hiányát megmutató új magyar prózát, olvastam mindent, ami a kezembe került.

6.

A hetvenes évek végén szinte alig voltak lehetőségeink, zárt társadalomban éltünk, küzdenünk kellett, hogy állást találjunk magunknak, s mégis célra törőek, határozottak voltunk.

Mondjam azt, nekünk akkor és ott nem volt miért alkalmazkodnunk? Akár ezt is mondhatnám, de olcsó szónoki fogás lenne ez a kijelentés.

Lehet, hogy írtam már, az a kor a kisszerű alkalmazkodást s a kisszerű kiszámíthatóságot várta el az emberektől. De ha az előzőeket írtam is már, most hozzá kell tennem a leírtakhoz azt, hogy a mi időnkre a rendszer által megkövetelt és felkínált kisszerű kiszámíthatóság háttere, a biztonságérzet is eltűnt.

Az az évszázados állandóság, amelyikből jöttem, a világ elrendezését követelte magának. A Kádár-rendszer állandósága is ennek szükségességét sugallta.

De már csak sugallni tudta mindezt, a kisszerű kiszámíthatóságért már nem tudott semmit sem cserébe adni.

Sem lakást, sem biztos megélhetést, sem ingyenes szolgáltatásokat, merthogy a fizetéseket azért tartották alacsony szinten, legalábbis a hivatalos ideológia szerint, mert az állam számos szolgáltatást úgymond ingyen biztosított az embereknek.

Az ingyenesség is megkérdőjelezhető, és a minőség is.

Az alkalmazkodás ellentett oldala az, amiért alkalmazkodnak az emberek. Az egyetemet befejezve a jövőnkkel kapcsolatban nem láttunk magunk előtt semmi megfogható lehetőségét. Amikor állásunk lett, akkor azt éreztem, hogy hosszú évekig az adott város szélén lévő lakótelep egyik albérleti szobája juthat nekünk, más nem, mint ahogyan egy másik városban is a városzéli lakótelep egyik szobája, jobb esetben egyik lakása jutott volna nekünk, ahogyan az később, a másik városban meg is történt.

Lehet, hogy azért voltunk határozottak, mert alig veszíthettünk valamit. Képességeink, eredményeink, a munkánk, ezek senkit nem érdekeltek, kíváncsi sem volt ránk senki, magunkat kellett a világra erőszakolnunk ahhoz, hogy dolgozhassunk.

Induló nemzedékek hosszú sora járt így.

Induló nemzedékek hosszú sora jár így azóta is.

7.

Ma már könnyen mondjuk ki, hogy a Kádár-rendszer hamis alkut kötött azokkal, akik alája tartoztak, mert már maga a helyzet is magában hordozta a hamisságot.

A bűn is, s a diktátum is, de hát akkor a bűnről és a diktátumról is suttozva beszélt az, aki egyáltalán beszélt róla.

Akkor sem a bűnt és a diktátumot nem nevezték annak, ami valójában volt.

S mégis, az alkut mintha éreztük volna. Tudtuk, hogy a fizetésünk, ha lesz, azért nem lesz majd nagy, mert számos „juttatást”, egészségügyi ellátást ingyen kapunk meg. A lakások is olcsóbbak, mintha a bekerülési költségükön kellene magunknak közülnük egyet megvásárolnunk.

Ehhez képest tudtuk, de ha nem tudtuk volna, munkába állásunkkor azonnal megtapasztalhattuk, hogy a fizetések valóban alacsonyak, albérletet is nehéz belőlük fizetnünk, a szolgáltatások pedig egyre kevésbé ingyenesek.

Azt mondom, mire mi belenőtünk volna ebbe a világba, már szinte csak az árnyéka létezett. Felélte tartalékait, erőlködött, hatalmi rendszere is kisszerűvé vált.

Az alku részeként elvette alattvalóitól a kötöttségektől mentes gondolkodást, de a cserébe felkínált gondoskodást sem tudta biztosítani.

Az általa felkínált gondoskodás a világ sok-sok pontján nevetségesen jelentéktelennek tűnt volna.

Az általunk megszerzett tudás sem kapcsolódott a világ más pontjain megszerzhető tudáshoz.

S mégis mennyi erő, munka kellett minden apró eredményhez, csak utólag, s leegyszerűsítve tűnik minden egyetlen irányba mutatónak, akkor másképpen érzékeltünk mindent.

Könyvében György Péter elemzi az 1957. május elsejei nagy felvonulást, a Kádár melletti szimpátiatüntetést, talán mondani sem kell, hogy alig fél év telt el 1956 vérbefojtása óta. „Sem az árulás, sem a felejtés, sem a nyers érdek nem tűnik olyan hipotézisnek, amely értelmezhetővé tenné, hogy miért is ment el mintegy félmillió ember. Sem a megvetés, sem a lenézés, sem a direkt cinizmus nem írja le azt a bonyolult módon felépült tudást, azt az utat, ami oda vezette őket, a Hősök terére, bár e tudásban volt persze felejtés – jócskán –, cinizmus és árulás is, de volt még benne valami más. Mindenekelőtt, az emberek, ott a téren, biztonságban hitték, illetve remélték magukat.”

Ez volt a Kádár és a társadalom közötti kiegyezés egyik tartalma. A másik az egymástól való kölcsönös félelem. „Beléphettek egy új, ott és akkor általuk is meghatározott

társadalomba, amely ott és akkor úgy tűnt, végképp lezárta az összes közelmúltat, így elzárta a kísérteteket, a bűntudatot, a gyászt, a félelmet – mindentől és mindenért. Ott álltak, szemben az árulóval, azzal a férfival, aki napról napra, előbb kényszerűen, aztán tudatosan a szemükbe hazudott, ugyanazzal az emberrel, aki börtönben ült Rákosi alatt, akitől még akkor is éppúgy rettegték, mint maga Kádár. Ez az ember ajánlott nekik tiszta lapot, új kezdetet, és félelmekkel teli bűnös személye volt a garancia arra, hogy komolyan beszél.”

Pontos megfigyelés az is, hogy Kádár a Rákosi-diktatúra forradalmának konszolidációját valósította meg. Ez az alku tartalmazta a felejtést is, s ez adott alkalmat a felejtésre. „A XX. század magyar történelmét együtt alakító, egymással szoros összefüggésben lévő traumái: Trianon, 1944, 1956 együtt tűntek el a mindennapi életből, hogy aztán a XXI. századra átalakult, demokratikus magyar társadalomnak kelljen megoldania az emlékezet-politikai csőd problémáját.”⁵

Elemzésében György Péter is utal a Kádár-rendszer továbbélésére, arra, hogy az akkor megtapasztalt gondok, problémák, jelenségek, dilemmák, megoldási javaslatok, hatalmi ösztönök itt vannak körülöttünk. Ezt a jelenségekört, éppenséggel a Kádár-rendszer alkuít középpontba állítva, Tandori Dezső mutatta be. Akkor, amikor hosszan gondolkodunk, s még többet írunk arról, hogy milyen változások zajlottak le akár a mi életünkben is, Tandori sorait szoktam idézni, nem rövidre zárva, csak a politikára vetítve, de arra is: „Nem a rakodópart alsó kövén ültem tehát, hanem a buszmegállóban álltam. És beugrott ez. Az ántivilágban volt alku, s annak jegyében az emberek tömegei megalkudtak. Ma nincs alku, eleve meg kell alkudni (pl. ezzel). Nem hazánkra értem ezt, nem az egymást váltó kormányzatok rendjére, hanem a világnak az ő rendjére, sajnos, mese nincs.”⁶

8.

A rendszer csapdája az volt, hogy nem hagyta magát leleplezni.

Kívül kerülni lehetett rajta, de ha egyszer valaki közel került hozzá, azt magához rántotta.

Értetni csak az értette, aki kívül volt rajta.

Sokat olvastam arról a világról, amelyikben benne éltünk, az irodalomhoz is az vezetett, hogy érteni akartam, milyen világ vesz körül bennünket.

S bármennyit is olvastam, bármennyi jelenségről is szereztem tudomást, éreztem, mindig azt éreztem, hogy van tovább. A megszerzett ismeret, információ, bármennyit is küzdöttünk érte, hirtelen eljelentéktelenült, mert mögötte ott volt egy másik, fontosabb információ, súlyosabb történés.

Valószínűleg a rendszer önvédelmi mechanizmusa alakította ki a lényeg elfeledésének jelenségét, a rendszernek valóban védenie kellett magát, hiszen az adott hatalmi berendezkedés összedőlése a rendszert is magával rántotta volna.

5 György Péter: i. m. 56., 57., 61., 67.

6 Tandori Dezső: *Csodakedd, rémszerda*. Tiszatáj-könyvek, 2010, 183.

Nyugaton megjelent munkákat, később szamizdat újságokat, könyveket olvastam, s hiába tudtam egyre többet a bennünket körülvevő világról, a hatalomról magáról, működéséről, létformájáról semmit nem tudtam.

Meglehet, nemcsak az én hibám volt ez, hanem a kelet-európai, még hozzá a tizenkilencedik századig visszaforduló kelet-európai értelmiség gondolati hibája, az ismeretet, tudást akartuk szembeállítani a hatalommal és az erővel.

9.

Az ország vezetői a lényeg tekintve ezerkilencszázhetvenháromtól egyetlen szólamot ismételtek, azt, hogy a világhoz alkalmazkodni kell, s ha éppen most alkalmazkodunk, akkor majd később jobb lesz.

Aztán jött a »látjuk már az alagút végét« jellegű mondat, s mentünk tovább, mintha nem történt volna semmi, csak a megszorítások jöttek mindig, a leépítések rendszerváltáson is innen és rendszerváltáson is túl, egészen addig, hogy a mai fiatalok már külföldön keresnek maguknak munkát.

Közben mégis történt valami, maga az élet lett egyre nehezebben elviselhető.

Az, hogy az életet egyre nehezebben lehetett elviselni, a mi Szegedről való elindulásunk után jó egy évtizeddel később vált a társadalom közös tapasztalatává.

Erre a pontra eljutva ismét szólnom kell arról, hogy a magunk életének fontos fordulói egybeestek jó néhány történeti súlyú történésszel. 1978–79-ben, amikor az egyetemen végeztünk, újabb gazdasági válságjelenségek mutatkoztak, az iskolákban-egyetemen létszámstopot vezettek be, legfőleg a párttagokkal tettek kivételt. A hetvenes évek első és utolsó harmadának gazdasági válságjelenségei kapcsán Romsics Ignác elemzését idézem: „Az 1973-as olajárrobbanás, amely néhány év alatt ötszörösére növelte az olaj világpiacon az árát (...) katasztrofális következményekkel járt. Az olcsó tömegáru, amelyet a magyar ipar gyártott, a világpiacon leértékelődött, a nyersanyag- és energiaárak pedig felemelkedtek. Az 1973 utáni fél évtizedben ennek következtében a Magyarország által importált áruk árai átlagosan 70%-kal, a magyar exportcikkéé viszont csak 30-40%-kal emelkedtek. A cserearányok 20, majd 30%-os romlása a korábbi export-import egyensúlyt felborította, s a magyar külkereskedelmet deficitessé tette. (...) A világ piactudományai erre a helyzetre az energiaigényes ágazatok leépítésével, innovációval, takarékosági intézkedésekkel, elbocsátásokkal és a bérek átmeneti befagyasztásával, sőt csökkentésével reagáltak. A teljes foglalkoztatottsághoz és az életszínvonal emeléséhez mint legitimációs eszközhöz ragaszkodó kádári vezetés számára azonban, amelyet a reformellenes erők is éppen ezekben az években támadtak sikeresen, mindeme módszerek elfogadhatatlanok voltak. Ehelyett kölcsönöket kezdtek felvenni a nyugati pénzpiacon, s az évről évre újratermelő egyensúlytalanságokat ezekkel próbálták kiegyensúlyozni. Az ország adósságállománya 1970-ben 0,8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3,1, 1980-ra pedig 9,1 milliárdra emelkedett, tehát több mint megtízszereződött. A felvett kölcsönöket részben új beruházásokra, részben a veszteséges iparvállalatok finanszírozására, részben közvetlenül az életszínvonal emelésére, majd szinten tartására használták fel. Az 1970 és 1980 között fogyasztásra és beruházásokra fordított összegek évi átlagban 2,2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság megtermelt. (...) Az adósságszpirál, amelyről a lakosság mit sem tudott, változó ütemben,

de megállíthatatlanul kúszott felfelé. (...) A hetvenes évek végére kialakult válsághelyzettel szembesülve a politikai vezetés drasztikus gazdaság- és szociálpolitikai változtatásokra kényszerült. Ennek egyik eleme az életszínvonal folyamatos felemelkedésének feladása, a másik az 1968-asnál is radikálisabb, a piacgazdálkodás irányába mutató reformoknak a bevezetése volt. (...) Az 1968-as szellemhez való visszakanyarodást a falvakban virágzó »második gazdaság« működési lehetőségeinek további bővítése vezette be 1977–78-ban. (...) E lépéseket 1979–1980-ban egy radikális árreform követte. Ez a hazai és a világpiacon árszinkronba hozatalát célozta. Ennek érdekében a fogyasztói termékek mintegy 70%-a szabadárúvá vált, s a továbbiakban már csak a legalapvetőbb élelmiszertermékek árát próbálták alacsonyan tartani. A termelői árak folyamatos emelkedése és az addig igen lassú, lényegében érzékelhetetlen infláció felgyorsulása miatt ez sem sikerült azonban. Az 1950-es évek vége és 1980 között 1 kg kenyér 3, illetve 3,60 Ft-ba került. 1980 és 1990 között viszont 30 Ft fölé emelkedett.⁷

A Kádár-rendszer, s maga a kádárizmus ebben a minden irányba való alkalmazkodási kényszerben, s a kényszer általi kiszolgáltatottságában számolódott fel. Akkor, amikor mi munkát kerestünk, talán az utolsó előtti nekifutásához készülődött, hogy megőrizze magát. A történelem a nyolcvanas évek közepén még egy újabb nekifutásra adott neki lehetőséget, aztán elsodorta mindenestül, csak az anyagi és erkölcsi következményeit hagyta ránk.

10.

Amikor mi indultunk, akkorra már az alku is kiüresedett.

Nemcsak abban a vonatkozásban, hogy az állam egyre kevésbé volt képes ellátni a magára vállalt feladatait, miközben a polgárainak megélhetését sem biztosította, hanem, s most már magunkról beszélek, a korábbi időszakok által biztosított műveltség megszerzésére sem volt lehetőségünk.

Nyelvet gyermekként-fiatalként nem tanulhattunk, s a klasszikus műveltség megszerzésére sem volt lehetőségünk. Nem a munkához kötődő tudásra, ismeretanyagra gondolok, hanem arra, ami ezen túl van, az életszemléletet meghatározó, a különböző szakterületek fölött meghúzó tudásanyagra.

Sokat olvastam Cs. Szabó László írásait, ő még a Monarchia iskolájában szerezte meg a széles körű műveltségét meghatározó tudását. Bármerre ment, nyelvben, történelemben, múltismeretben otthon volt. Ez a műveltséganyag teremtette meg számára annak lehetőségét, hogy egész Európában otthonosan mozogjon. Márai is otthon volt Európában, az idegenségtudat majd amerikai tartózkodása idején alakul ki nála.

S otthon volt Európában Zbigniew Herbert is, akinek a latintanára „felrajzolta a táblára a Forum Romanum alaprajzát, Septimus Severus diadalívétől egészen Constantinus basilicájáig és Néró Criptoporticusáig. Röpködtek a titokzatos nevek: Curia, Lapis Niger, Rostra, Basilica Iulia, Via Sacra, Juturna forrása, a gyöngyök Oszlopcsarnoka. Engedelmesen lemásoltuk füzetünkbe a Forum alaprajzát, bár édeskeveset értettünk belőle”. Jó húsz évvel később Herbert Rómába érkezve azonnal a Forumhoz sietett. „Éjszaka volt – írja – a Forumot zárva találtam. A Capitoliúmról néztem a diadalíveket, az osz-

⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, 1999, 450–452.

lopocsarnokok maradványait, az idő koptatta köveket. Kísérteties látvány volt. A reflektorok hideg fényében az ókori világ központja tiszteletet parancsoló lomtár, a civilizáció eszkatalógiája. Legalja, minden gőg és hatalom végső formája volt. Az éjszakából kimetszve fotográfiaként, vagyis valószerűtlenül hatott; körülölelte az aszfalt lávája, melyen lármásan, nagy robajjal, ragyogó fényszórókkal száguldoztak az autók. Nem volt vitás, ki nyeri ezt a párbajt. Másnap elmentem a Forumra, hogy alaposan megnézzem nappali fényben. Latintanárom érdeme, hogy nem éreztem magam elveszettnek a kövek közt.”⁸

Valamikor, mondjuk jó negyedszázaddal Egerbe érkezésünk után, Ágival én is ott álltam a Capitoliumon, néztünk visszafele a Forum Romanumra, s bizony elveszettnek éreztem magam, nem emlékezhettem nem volt latintanárom magyarázatára, rajzára, én Herbert írására emlékeztem, de annak segítségével már nem rajzolhattam le akárcsak képzeletben a Forum alaprajzát. A műveltség elvesztésének társadalmi eredetére utalt Herbert is, ez az újabb időkből még egyértelműbbé vált.

11.

Azok a hitek, amelyek valamikor a társadalomban éltek az igazságossággal, az új világgal kapcsolatban, akkorra, amikor mi indultunk, már eltűntek.

Ami bennem megmaradt, az az öröklött naivitás volt, s a munka tisztelete.

Hittem az értelmesnek gondolt munkában, ma már tudom, ez a hit ajándék is lehet, s csapda is lehet. A munka elfogadása, keresése segítette a számomra éppen adott világhoz való kapcsolódást, miközben tudtam, hogy valójában a kilépéseim folytatódottak.

Új terek, új emberek, új barátok, alkalmasint új ellenségek következtek, mégis mintha idegen lett volna számomra minden.

Legfőljebb azokat, akiket nagyon szerettem, engedtem közel a magam világához.

12.

Ezzel együtt ezerkilencszázhetvenkilenc nyaráig nem kerestünk állást magunknak. Ágival hetvenkilenc nyarán végeztünk, csak az államvizsga után kezdtünk el gondolkodni azon, hogy ősztől valahol dolgoznunk kell majd.

Addig a nyárig kivártunk. Húztuk az időt, nem akartunk semmi biztosat tudni a jövőnkéről.

Vártunk.

Vártuk, hogy valami csoda folytán Szegeden maradhatunk.

Szerettük volna, ha benne maradunk abban a világban, amelyikben addig éltünk.

Szerettük volna, ha az akkorra kialakult világunk megőrződik úgy, ahogy addig volt.

Mozdulni sem mozdulhattunk, pénzünk nem volt, s esélyünk sem arra, hogy Ágival ketten egy városban elhelyezkedhessünk.

⁸ Zbigniew Herbert: *Latinóra*. Zbigniew Herbert: *Labirintus a tengerparton*. Európa Könyvkiadó, 2003, fordította: Mihályi Zsuzsa, idézett részek: 271–272.

13.

Most kérdezem meg, megérkezhattünk-e bárhova is, ha nem tudtuk, merre induljunk el?

Azt gondolom, mi már azért nem érkezhettünk meg sehova, mert már nem volt hova megérkeznünk.

Megérkezni végül is a saját életünkbe érkeztünk meg, akkor, amikor családunk lett, ez adja létezésünk egyetlen bizonyítékát.

Nem a tér, s nem az idő, hanem a család.

Nem az elődeim által a térből kihalított táj, amelyik lehetőséget ad a tájnak a „mi világunkként” való megélésére, s nem az idő, amelyik általunk teremődik.

A „mi világunk” már nem létezik, s az idő sem általunk teremődik.

A védőernyőt nyújtó, állandóan körbefonó, minden lépésünkről tudó nagycsalád eltűnt az életünkből, helyére az általunk megteremtett család kerül majd.

Az idő mozgása, átalakulása minden valamirevaló regény legfontosabb témája. Sokszor érzem azt, hogy csak játékszerek vagyunk az idő kezében, azt hisszük, hogy mi lépünk egyet, pedig csak az idő lép valamennyit is a mi képünkben. Ha az emberi életben van állandóság, akkor van változás is, a változást az idő nehezen értelmezhető mozgása teremti meg. Közben nemcsak a felnövésünk, önállóvá válásunk, hanem az elmúlásunk is végbemegy.

A miénk is, s a korszakoké is. Legújabb olvasmányomból, Michel Houellebecq A térkép és a táj című regényéből másolom ide a következő részletet. A regény zárásakor a festő, Jed Martin életének szétesését kísérik a következő sorok. „Vagy harminc évvel ezelőtt (az ArtPress-interjúban ez az egyetlen olyan utalás, amelyben Jed Martin nem technikai részletekkel foglalkozik) Jed rövid utalást tett Ruhrgebietben, ahol nagy retrospektív kiállítást rendeztek műveiből. Duisburgtól Dortmundig, Bochumon és Gelsenkirchenen át a legtöbb régi vasgyárat kiállítóhelyé, színházi és koncertteremmé alakították, az önkormányzatok pedig komoly erőfeszítéseket tettek a XX. század első éveinek, a munkások életmódjának és életkörülményeinek rekonstrukciójára épülő ipari turizmus előmozdítására. És valóban. Kohóival, meddőhányóival, a használaton kívüli vágányokon rozsdásodó tehervagonokkal, egyforma, takaros házacskaival, a munkásterkek nadrágszíjparcelláival az egész vidék leginkább az ipari kor rezervátumára hasonlított. Jedre nagy hatással volt, hogy alig egy évszázaddal a gyárak bezárása után milyen sűrűn, fenyegetően veszi körül az erdő az épületeket. Csak azokat a gyárakat újíttották fel, amelyek megfeleltek új kulturális hivatásuknak, a többi szép lassan szétmállott. Ezek a monstrok, amelyekben valaha a német ipari kapacitás lényege összpontosult, elrozsdáltak, romokban heverték, a növények elfoglalták a hajdani műhelyeket, elburjánzottak a romok között, és szép lassan áthatolhatatlan dzsungellé változtatták a területet.”

A regény elbeszélője hasonló átélessel figyel a Jed Martin munkáinak a szétesését is. „És ugyanez a mély szomorúság tölt el minket, amikor látnunk kell, hogy azoknak az embereknek az ábrázolásai, akik Jed Martint földi élete útjain kísérték, az időjárás viszonyosságok hatására szétmállanak, majd darabokra esnek – az utolsó videogramokban mintha az emberi faj általános megsemmisülését jelképeznék. Az alakok elmerülnek, egy ideig mintha hadakoznának, majd elnyelik őket az egymásra halmozódó növényi rétegek.

*Ezután minden elnyugszik, nem látszik más, csak a szélborzolta mező. A növényvilág teljes győzelmet aratott.*⁹

14.

Ha regényíró lennék, akkor az időről írnék regényt.

Arról, ahogy az emberek életében megmutatja magát.

Arról, ahogy az emberek megértik az időt, s a maguk életébe ültetik át azt, amit az idő lényegének gondolnak.

A társadalom légköre nem egy-egy ember vagy generáció felől épül fel, a légkör a társadalomban adottság, kialakul, öröklődik, aztán megszűnik, feltehetően a közös társadalmi tapasztalatok következtében, s a magatartás, gondolkodás, világlátás terén újabb meghatározottságok keletkeznek.

15.

Nem történelmet írok, mondtam, nem korrajzot, hanem inkább Én-könyvet.

Talán Én-könyvet, azt akarom megmutatni, hogyan formálódott az az ember, aki ma én vagyok.

Még a szándék szintjén sem biztos, hogy valóban erről van szó ebben a könyvben.

Ha erről lenne szó benne, akkor fejlődésregényt írnék.

Fejlődésregényt vagy, visszafogottabban, változásregényt. Leírnám, hogy milyen változásokon ment keresztül az az ember, aki most éppen vagyok.

De ezeket a változásokat sem tudom követni, talán inkább a hatásokat, az életem körülményeit szeretném összerakni, egymás mellé illeszteni ebben a könyvben.

Az Én itt nem úgy születik, mint mondjuk Viktor Pelevin T. grófja, nem irodalmi szöveg hőse, ennek a szövegnek mégiscsak több köze van a világhoz, mint az irodalmi szövegeknek általában.

Abban, hogy többet mond-e a világról, mint amennyit az irodalmi szövegek mondani tudnak, egyetlen pillanatilag sem vagyok biztos.

Viktor Pelevin T című regényének hőse, T. gróf azt követeli regénybeli vezetőjétől, Arieltől, hogy végre tárja fel előtte, ki ő, s azt is, hogy mi történik vele, mire ezt a választ kapja: „Őn egy elbeszélés hőse, gróf úr. Nevezhetném irodalmi hősnek, de komoly kéte-lyeim vannak, hogy a szöveget, melynek köszönhetően maga létezik, joggal nevezhetjük-e irodalomnak.”¹⁰

A mű fikcióhoz való kötődését soha senki nem mutatta meg ilyen természetes módon.

9 Michel Houellebecq: *A térkép és a táj*. Magvető Kiadó, 2011, fordította: Tótfalusi Ágnes, idézett részek: 357–358.

10 Viktor Pelevin: *T*. Fordította: M. Nagy Miklós, Európa Kiadó, 2011, 116.

16.

Azt mondtam, nem fejlődésregényt írok.

Nem is írhatok fejlődésregényt, mert nem érzem a fejlődést.

Látom, tapasztalom a technikai fejlődést, érzékelem az élet kényelmesebbé válását, legalábbis azoknál, akik bekapcsolódhatnak a változások, átalakulások folyamatába, közben pedig látom az élet leszűkülését, a terek elvesztését, a körülöttünk kinövő virtuális terek burjánzását, és tapasztalom az időből való kizáródásunkat.

Azt érzem, hogy az idő már nem velünk történik meg.

17.

Hős, megérkezés, külső világ, valóság; mintha a tizenkilencedik századra visszautaló fogalmak lennének ezek.

Mintha egyértelmű meghatározást követelnének ezek a fogalmak, miközben már nem lehet meghatározni, hogy milyen tartalmat is jelölnek.

Ha a számomra értelmezhető megérkezést veszem példaként, igaz, ez az értelmezés is csak olvasmányélményeimen alapszik, akkor a tizenkilencedik század végéhez és a huszadik század elejéhez kell visszafordulnom, de hát tudjuk, hogy mi jött azt követően.

Akkor az egyik osztályból kilépve egy másikba még megérkezhetett valaki.

Hogy aztán elveszítse azt is.

Nálunk írói életművek szólnak a megérkezésről és az elvesztésről is.

A világ más pontjain biztosan voltak más évek és más évtizedek, akár hosszabb időszakokat kitöltő zárványok is, miközben láttuk, de leginkább csak olvastuk, hogy a tradicionális polgárság szinte mindenütt eltűnt.

Mégsem tudom elképzelni, hogy Bécs vagy London tradicionális társadalma hogyan, miképpen változott, alakult át a huszadik század rettenetes forogtagában.

18.

Akkor, amikor Ágival elindultunk állást, munkát keresni magunknak, keveset, nagyon keveset tudtunk a világról, legalábbis a számunkra adott világ történeti háttéréről, működéséről, működésének mozgatóiról.

Tudtunk Kádár uralmának a kialakulásáról, magát a Kádár-rendszert azonban aligha tudtuk volna leírni, tudtunk arról, hogy a Szovjetunióban a tizenhatodik köztársaságként tartották számon Magyarországot, ugyanakkor hallottuk a legvidámabb barakk kifejezést is, tudtuk, hogy a párt mindenbe beleszól, tudtuk azt is, hogy aki belépett a pártba, az minden létszámstop ellenére bent maradhatott az egyetemen, de nem láttuk a párt működésének módját, a különböző területek irányításának gyakorlatát.

Mi ott és akkor dolgozni akartunk.

Végül sikerült munkát találnunk magunknak.

Pár év alatt az akkori világ működését is megtapasztaltuk.

19.

Szegedről előbb Egerbe, majd Kecskemétre kerültünk. Számunkra Kecskemét a megérkezés tere.

Egerben, majd Kecskeméten igyekeztünk magunknak Ágival otthont teremteni, Egerben nem sikerült, rövid időt is töltöttünk ott, három évet, Kecskeméten viszont gyökeret vertünk, immáron közel harminc éve élünk ebben a városban.

Több időt éltem meg itt, mint másutt, otthon, Szegeden és Egerben együttvéve.

Egerben tanítottam, középiskolában, Kecskeméten ideérkezésünk pillanatától lapot szerkeszték, nem tudom, meddig még, s hogyan a továbbiakban. Ági Egerben régész volt, s most Kecskeméten is régészként dolgozik, közben nehéz éveit adódtak, volt, hogy nem látszott, lesz-e a végzettségének megfelelő munkahelye.

Az első szegedi sétánk óta együvé tartozunk, ez az ösztön, a másakra figyelés ösztöne azóta él bennünk, s nem tompult el egyetlen pillanatra se. Egerben Ági kapott állást, nekem kerestük a munkahelyet, Kecskeméten nekem ajánlottak munkát, Áginak kellett keresnünk munkát, állást.

Eldöntendő, meddig tartott a kilépés, s mikor kezdődött a megérkezés.

Nehéz két egymástól különbözőbb várost találni Egernél és Kecskemétnél. Igaz, megyeszékhely mindkettő, de méreteikben, hagyományaikban, lehetőségeikben nagyon különböznek egymástól, még akkor is, ha a történelem erősen, talán máig hatóan meghatározza a két város életét.

Hegyek közti az egyik város, ha a Felvidék kifejezéssel nem a határ túloldalára került országrészt neveznék meg, akkor Eger városát nevezhetnék felvidékieknek is, vagy éppen felső-magyarországinak. Síkvidéki a másik város, Kecskemét, s mintha fürgébb is lenne, alkalmazkodóbb az elsőként jellemzettnél. Már akkor is, amikor pár évnyi különbséggel a két városba beléptünk, Kecskemét volt a nagyobb, százezer lakosa volt, Egernek hatvan. Azóta tudom, hogy Kecskemét felduzzadása mögött ott állt a megye, felduzzadó népességét Bács-Kiskun falvaiból és tanyáiból merítette. Eger lakosságának a felduzzadását fekvése is akadályozta, völgybe, hegyek közé szorítva élt az a város.

Kecskemét vasúti fővonalon feküdt, keresztülhaladt rajta a nemzetközi főútvonal, ma már autópálya kapcsolja a világhoz, Eger szárnyvonalal kapcsolódott a Budapest–Miskolc közötti vasútvonalhoz, az autópályáról ma is egy bevezető úton érhető el a város. Annak a szemlélőnek, aki az első benyomásait igyekezett rögzíteni a két várossal kapcsolatban, Kecskemét tűnt a nyitottabb, Eger a zártabb városnak. A hetvenes évek végén s a nyolcvanas évek elején Eger környékén, s Heves megyében, ahogy Szolnok megyében is, még az ötvenes évekre visszautaló feliratokkal találkoztunk: Tovább a lenini úton! stb. A város lakótelepét a csuvas fővárosról Csebokszárinak nevezték, a naiv népetimológia ezzel nem tudott mit kezdeni, ezért az öregebbek a csibukszár kifejezéssel illették, a házaknak egy nagyobb tömbjét a CCCP-formában helyezték el, utalva a Szovjetunió hivatalos nevének rövidítésére.

Eger építészetét a barokk uralta, Kecskemétét a szecesszió, már amennyi a régi épületekből megmaradt, a városok szellemi életét tekintve is Kecskemét tűnt lendületesebbnek.

Mindez azonban természetesen, teszem hozzá az eddigiekhez, nem zárta ki, hogy mindkét városban és a városok környékén fantasztikus helyek legyenek, s hogy mindkét

városban megtalálható legyen a magunk számára fontos hely. Ahogyan az is biztos volt, hogy számunkra, indulásként, mindkét városban a történelmi város mellett felhúzott lakótelepen jut majd hely.

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az otthoni világtól elszakadok, feltettem magamnak a kérdést, hogy tudnék-e Eger, majd Kecskemét hagyományvilágával, történelmével, irodalomtörténetével foglalkozni, mindkétszer igennel válaszoltam a kérdésre.

Az újabb irodalom történései azonban mindkét városban elrántottak ettől az elképzelt munkától.

20.

Szinte véletlenül kerültünk Egerbe, s ugyancsak a véletlenek láncolatán keresztül Kecskemétre.

Sokszor kérdezem meg magamtól, a huszadik század második felében létezett-e még az életnek valamiféle előre elképzelt, organikus rendje.

Azt hiszem, nem létezett. Bennünket legalábbis szinte a szél fúj el Eger városáig, aztán onnét is váratlanul kerültünk Kecskemétre.

Közben szerencsésnek is mondhattuk magunkat, azt tettük, amit az egyetem utáni időkre gondolva tenni akartunk. Nem mindig úgy, ahogy elképzeltük, de mindig az érdeklődési körünkön belül maradva. Ági gyakorolhatta a szakmáját, én hol tanítottam, hol szerkesztettem, ezt teszem ma is, közben az írással is foglalkozhattam.

21.

Egerbe ketten érkeztünk meg, hárman jöttünk el onnét, Zsófi lányunk ott született, Ági lányunk és Péter fiunk Kecskeméten.

A családteremtés vágya kezdetektől élt bennünk, elnyomott minden más törekvést.

Most is, minden munkánál, az elfoglaltságnál fontosabb a családdal való egyeztetés.

Ennyi magántörténet egy Én-könyvben talán megengedhető.

22.

Amikor Ágival ketten elindultunk, számomra minden a kilépést jelentette.

A rend, az otthoni világ rendje nem csupán formát adott az életnek, de rá is nehezedett arra, aki már nem akart az otthoni világba belehelyezkedni.

Írtam már, akkor úgy, hogy egészében megélhessük az otthoni világot, már nem helyezkedhettünk bele.

Ezt a kicsike világot is kívülről kellett szemlélnünk, hogy létét, működését megérthessük.

Mintha kényszer hajtott volna, úgy mentem előre, s nem azért, hogy az otthoni világot, visszafordulva, megértsem, hanem azért, hogy abból kiléphessek, s a világban valahova megérkezhessek.

Akkor valóban minden a kilépést jelentette számomra.

A katonaság még a kényszerű kilépést, az egyetem a vállalatot.

A két világ, az otthoni és az egyetemi között nem volt semmi kapcsolat. Az egyetemen megszerzett tudásommal idegen is voltam otthon. Ha gyakorlatiasabb területen szereztem volna meg a magam tudását, akkor lehet, hogy nem érződik ez az idegenség, s a két világot össze tudtam volna kapcsolni. Így azonban nem tudtam, s Sopronban sem szerettem volna tanítani.

Valóban előttünk volt az ország, bárhova elmehettünk volna, mert sehol nem voltunk benne otthon.

Ott és akkor, az indulásunkkor sehol nem voltunk benne otthon.

Számomra az otthoni világból való kilépést jelentette a városi lét is. A város adta előnyökből a hírek, történések megszerzésének lehetőségét tartottam a legfontosabbnak. Otthon az egyedüli újság jelentette számomra a hírforrást, s az időnként bekapcsolt rádió, egyetemistaként számos újságot, folyóiratot olvastam, naponta könyvtárba jártam, átnéztem a könyvesboltok kínálatát, zárt világban éltem, így szinte minden új könyvről tudtam, otthon ebből semmi nem állt a rendelkezésemre, ha hosszabb időre hazamentem, akkor két-három naponta felültem a vonatra, s bementem a városba, hogy megvásároljam mindazt, amire szükségem volt.

23.

A kilépést jelentette Ági is.

Nemcsak a szerelmet, nemcsak a férfi-nő kapcsolatot, hanem az együttélésnek, akár az egymásra tekintésnek, s az egymás becsülésének azt a bizalmas voltát, amire az otthoni rend egyáltalán nem volt tekintettel.

Nálunk otthon léteztek az érzelmek a szűkebb és a tágabb családon belül is, ám azokból szinte semmi nem mutatta meg magát. Még ma is, amikor „hazamegyünk” a nagynénémhez, unokatestvéreimhez, sok dologról beszélgetünk, az érzelmekről azonban soha nem esik egyetlen szó sem.

Ágival mi a tekintetünkkel is szeretjük egymást máig. Ezt az otthoni világ aligha tudta volna elfogadni, beleszólt volna az életünkbe, megkövetelte volna, hogy az általa kialakított rendhez alkalmazkodjunk, s csupán a legszűkebb-legbizalmasabb térben éljünk a szerelmünknek.

24.

Úgy indultunk el, a magunk közös útját úgy kezdtük meg, hogy ezerkilencszázhetvenkilenc nyarán „állást kereső” nyugat-magyarországi utunkról visszatértünk Szegedre.

Albérletet vettünk ki magunknak Tarjánban, a lakótelepen, egy utcányira a József Attila sugárúttól, s azt reméltük, hogy lesz állásunk.

Biztosak voltunk abban, hogy lesz állásunk.

Lett is, Ági a múzeum segítségével a Bokros II. vízlépcső régészeti feltárásán kapott munkát, én valamiféle sugallattól vezetve betértem a szakmunkásképző iskolába, ott kerestek egy magyar szakos tanárt, igent mondtam erre a helyre.

Mindez ezerkilencszázhetvenkilenc augusztusának közepén történt.

Nem tudtuk, hogy mire vállalkoztunk, én nem is tudtam meg.

Ági hétfőn reggel felült egy buszra, szombaton délben hazajött, telefonon nem tudtunk beszélni egymással, levélírásnak nem volt értelme, elszakítva éltünk egymástól.

A tanítás nekem még nem kezdődött meg, így még lassabban telt el az az egy hét.

A következő hétnek Ági még nekivágott, sírva szállt fel a buszra, azt a hetet azonban már nem kellett végigdolgoznia. Egerben régészt kerestek, tanára neki szólt, hogy nézze meg, miről van szó.

Egerbe úgy indultunk el, hogy Ági állása biztosnak tűnt, az én lehetőségeimről viszont nem sejtettünk semmit.

Ha akkor nem indulunk el Egerbe, feltehetően még ma is Szegeden élünk.

Szegeden szakmunkásképző iskolában helyezkedtem el, írom. Igen, mert nem tehettem mást. Akkor már szerettem volna irodalommal foglalkozni, ehhez a szakmunkásképzőben való tanítás aligha biztosított volna lehetőséget, időt talán igen, de lehetőséget nem. Eszembe jut Lukács Zoltán barátom története, aki első lépésként Pesten egy nagy szakmunkásképzőben helyezkedett el, elsős osztályokat kapott, tizennyolc órája volt egy héten, ennek megfelelően tizennyolc elsős osztályban tanította ugyanazt, közben pedig a diákjai az Európa-térképen nem találták meg Európát. A magyar oktatásügy akkor a padlón volt, azóta sem emelkedett fel onnét.

Ha akkor Szegeden maradunk, figyelhettük volna, hol és mikor tűnik fel számunkra újabb, jobb álláslehetőség.

25.

Arra, hogy elindultunk Szegedről, s magunk mögött hagytuk egyetemi éveink színterét, meghatározó tanárainkat, barátainkat, azt a közeget, amelyikben addig benne éltünk, szintén egyetlen magyarázatot tudok adni, azt, hogy soha nem tudtuk elfogadni az ideiglenes állapotot, életünk minden pillanatában elrendezett körülményeket akartunk magunk köré teremteni.

Most már számomra is úgy tűnik, hogy az otthon, vagy inkább abban a másik világban megfigyelt rend kísértett bennünket ekkor is, s később is.

Abban a szegedi egy-másfél hétben, amelyik az „állásaink” megszerzése és a városból való elindulásunk között eltelt, nemcsak az derült ki számunkra, hogy nem tudunk egymás nélkül egy hetet eltölteni, ráadásul úgy, hogy arról, ami Ágival vagy velem történt, lényegében egyetlen szót se váltsunk, hanem az is, hogy nem tudunk ideiglenesnek tekinthető körülmények között élni.

Így lesz ez majd később is.

Az első albérletünk parányi szobáját próbáltuk otthonosan elrendezni, a kollégiumi lakásba, ahova portásként kerülünk majd, azonnal bútort veszünk, s majd a magunk képére formáljuk, ahogy az újabb albérleteinket is, majd az első lakásunkat, s a mostanit, amelyik alighanem a családi fészek szerepét is betölti.

Közben bútorokat veszünk majd, s bútoroktól válunk meg, de mindig fontosnak tartjuk, hogy legalább a minimális szinten az általunk elképzelt tárgyi világ vegyen bennünket körül.

26.

Azon a napon, amelyiken elindultunk Egerbe, nemcsak Áginak, hanem nekem is lett állásom, s albérletre is szert tettünk.

Nem történt volna ez meg, ha akkor már nem vesz körül bennünket egy laza, mai kifejezést használva inkább virtuálisnak nevezhető kapcsolatrendszer, csak jobb szó híján nevezem hálózatnak, mert ez a kifejezés számomra mást takar, amelyeknek a tagjait alig ismertük, ám ha szükségesnek bizonyult, akkor legalább kérésrel fordulhattunk hozzájuk.

Így volt ez most is.

Egerben ezt megelőzően kétszer jártam, egyszer a főiskolán rendeztek egyetemi hallgatónak Németh László-konferenciát, másodszer az országos diákköri konferencián vettünk részt, Ági is, én is. Mindkét esetben meghívott magukhoz bennünket Cs. Varga István, aki akkor már a debreceni egyetem orosz tanszékén tanított, de Egerben élt családjával, debreceni tanársága előtt pedig az egri főiskola magyar tanszékén dolgozott.

Tudtam róla azt is, hogy kapuvári, s természetesen azt is, hogy Németh László életművének kutatója. Az indulásunk előtti este őt hívtam fel, s várt is bennünket másnap az egri állomáson, először a múzeumba mentünk, ahol tisztázódtak Ági alkalmazásának körülményei, majd elindultunk, hogy körbejárjuk a középiskolákat, hátha szükség van valamelyikben egy magyar–történelem szakos tanárra.

Az első iskola, amelyikbe betértünk, a Népkerttel (ma már újra Érsekkert) szemben lévő közgazdasági szakközépiskola volt, ott akkor tudták meg, hogy az egyik magyar szakos tanárnő nem jön vissza a tanév elején tanítani, veszélyeztetett terhes lett, így azonnal alkalmaztak.

Délutánra albérletünk is lett, Pistáék egyik ismerőse szerette volna kiadni lakótelepi lakásuk egyik szobáját, ezt mi kivettük.

Így Szegedre már úgy mentünk vissza, hogy pár nap múlva költözünk Egerbe.

Cs. Varga István (Kapuvár, 1946) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, főiskolai tanár. Kapuváron született, a győri Bencés Gimnáziumban érettségizett, a debreceni egyetem magyar–orosz szakán végzett. Tanított az edelényi gimnáziumban, majd az egri főiskola magyar és a debreceni egyetem orosz tanszékén, innét a budapesti tanárképző főiskola magyar tanszékére került. Németh Lászlóval foglalkozó írásai a Tanújelek (Tanulmányok Németh Lászlóról, Magvető Kiadó, 1987) című kötetben jelentek meg.

Egerbe kerülésünkben és ottani elhelyezkedésünkben, ha mondhatom így, a helyünk megtalálásában Pista és felesége, Marika meghatározó szerepet játszott, később gondolkodásunk eltávolodott egymástól.

Az, hogy indulásunk előtt értesítsem, számomra szinte természetes volt. Otthon, úgy gondolom, egyetlen kapuvári emberrel sem beszélgettem, ebből a távolságból viszont már földieknek tekintettem magunkat. Ma magam is segíteném azt a fiatal, aki a „mi” kör-

nyékünkről jönne ide, legalábbis a tájékozódásban. Azt talán mondanom sem kell, hogy akkor azt sem tudtam, hogy milyen középiskolák vannak Egerben.

A ma már újra Érsekkertnek nevezett hatalmas és példásan gondozott park ma is Népkert néven él bennem. Éppen az „iskolámmal”, az akkor az Alpári Gyula Közgazdasági Szakközépiskola nevet viselő iskolával szemben terült el, a város főutcájáról az iskola mellett átjáró vezetett ide, s innét lehetett továbbhaladni a vasúti állomáshoz. A Népkert később fontos szerepet töltött be az életünkben. Zsófi lányunk születése után Ági ide hozta sétálni, üres óráimra időzítve, sok-sok órát töltöttünk így együtt.

27.

Nem tudom, nem emlékszem, hogyan érkeztünk meg Egerbe, immáron véglegesnek gondolva.

Az első utunkra emlékszem, arra, amikor állást keresni mentünk, annak a napnak minden pillanatára emlékszem. Aztán, amikor megbeszéltünk mindent a múzeumban és az iskolában is, este visszavonatoztunk Szegedre, egy hét alatt felszámoltuk ottani minimális létünket, aztán pedig utaztunk újra Egerbe.

Mikor? Hogyan? Mit vittünk magunkkal?

Elképzelem kettőnket, ahogy megérkeztünk újra a városba, mondjuk vonattal, két bőrönd lehetett a kezünkben, benne valamennyi ruha, s mentünk az albérletünkbe, azzal a tudattal, hogy holnaptól itt élünk, itt lakunk, itt dolgozunk, s közben semmit nem tudtunk arról, hogyan is lesz mindez.

Hogyan vittük magunkkal a könyveinket?

Másunk talán nem is volt.

De igen, egy Erika írógépünk, ezt a szüleimtől kapott pénzen vettem, s Egerben egy íróasztalt is vettünk abból a pénzből, ezzel indultunk el, ennyi volt a vagyonunk.

Lehet, hogy a könyveket feladtuk magunknak postán az új címünkre.

Erre sem emlékszem.

28.

Megérkezel egy városba, ahol ezt megelőzően összesen pár napot töltöttél, s jó, ha két-három embert, ha ismersz, s kezded élni a feleségeddel az életedet.

Hogyan történt ez?

Ma már ezt sem tudom.

Az albérletünk valóban a történelmi városrész szélén, de már a lakótelepen volt. Körülnézel, boltot keresel, hogy legyen hol vacsorára, reggelire vásárolnod valamit, felméred, merre indulhatsz el az iskoládba, ahol tanítani fogsz. Ági a múzeumba vezető utat keresi, tűnődtek, reggelenként meddig mehettek együtt.

Lassan felméred, nem kell mást tenned, minthogy keresztülgyalogolsz a városban, ha a Széchenyi utcán végigmész, már a belváros másik végére jutsz, ott lesz az iskola, ahol tanítani fogsz. Azt is látod, hogy innét könnyen felkanyarodhatsz a

várhoz, a múzeum ott található, így délután együtt mehetsz haza a feleségeddel. Az albrétben nem tudsz egyetlen percet sem egyedül tölteni, itt minden idegen, s a háziak figyelik is az apró szobából kiszűrődő neszeket.

Mehetnél busszal is az iskolába, de hamar rájössz, hogy értelmetlen ezzel tölteni az idődet. Vársz a megállónál, aztán a busz kikerüli a völgyben lévő régi várost, felkapaszkodik a dombra, végigmegy az útvonalán, majd újra visszaereszkedik a völgyhöz, s az ottani megállóból még mindig gyalogolhatsz az iskolához. Igaz, gyönyörű gesztenyefák között teheted ezt, majd jó évtizeddel később, amikor már Márait is olvashatod, mert ott, ahol élsz, mindenhez valahonnét felülről jövő kegy vagy egy rendszerváltás szükségeltetett, szóval, amikor már Márait is olvashatod, észreveszed, milyen szépen írt az innét induló, már a Népkert oldalában lévő utcáról.

Nem gyűjtöm itt össze, hogy a magyar írók közül ki és mit írt Egerről. Viszont szólnom kell arról, hogy mennyire meglepődtem, amikor naplóit, önéletrajzi írásait olvasva felfigyeltem arra, hogy Márai Sándor milyen nagy erővel kötődött Egerhez. Csak úgy tudom értelmezni ezt, hogy Egerben valódi felvidéki várost látott, afféle számára elérhetőbb és jobban megközelíthető elő-Kassát. A Négy évszak című könyvében olvasom: „Egerbe estefelé érkeztem, s rögtön láttam, hogy város: nem úgy város, mint Budapest vagy Berlin, hanem igazabban; úgy város, mint Chartres, Késmárk vagy Nürnberg. Már meggyújtották a lámpákat, mikor elmentem a bazilika előtt; a mellékutcák megteltek kék és barna árnyakkal. Mindenfelé papok mentek cél nélkül. A boltíves üzletekben, melyeknek falát sárga olajfestékkel kenték be, ott ültek a kesztyűkereskedő és a gyógyszerész, abban a különös rejtettségben, ahogy csak igazi városokban tudnak ülni a kereskedők, akik óvatos hívei a szabadságnak, s télen irodalmi esteket rendeznek a kaszinóban. A prépost háza előtt, az örökmécses előtt fiatal nő állott, összekulcsolt kezekkel, s imádkozott; Egerben természetes mozdulattal imádkoznak az emberek, a köztereken is.”¹¹

29.

Sajátos időjáték nyílik meg előttem.

Márai könyveit egri éveink után jó tíz évvel olvashatom majd, mondjuk, tizenöt évvel később, azok a megfigyelések, amelyeket az író a maga emlékezetében rögzített, mert hiszen Márainál minden csak emlék, Eger kapcsán pedig emlék és ősz, a mi Egerbe érkezésünk előtt harminc-nyolcvan évvel történhetek.

Márai egri útjai után harminc-nyolcvan évvel Eger nem az a város volt, mint amelyikről a mi egri tapasztalataink után tizenöt évvel később olvastam.

Az apró, völgyben megbúvó barokk városból szocialista nagyvárost próbáltak teremteni, természetesen és megkerülhetetlenül iparral, tömegközlekedéssel, a megyeközpont intézményeivel, a csuvas testvérvárosról elnevezett Csebokszári lakótelepével s a Ho Si Minh nevet viselő főiskolájával. Felrémlenek előttem a Márai által leírt apró, a Dobó térre tartó utcák, de csak a házak fala hasonlíthatott azokra a régiekre, az utcák neve is más volt, s a város hangulata is.

¹¹ Márai Sándor: *A négy évszak*. Helikon Kiadó, 2000, 13.

Ha valaki akkor azt mondja, hogy tíz év múlva összedől az a világ, amelyik a múltat, ha nem is eltörölni, hanem a maga képére akarta formálni, nem hittem volna neki.

A Márai idejétől a mi akkori jelenünkig tartó időben is jóval több történt, mint amennyi harminc-nyolcvan év alatt történt, s a rákövetkezőben is több, mint amennyi tíz év alatt történni szokott.

Márai kedves egri utcája az iskolám utcájából nyílt, a Népkert oldalában húzódott, az itteni szállodáról nevezték el Szálloda utcának. Ez az utca s a szállodának a Népkert, hogy Márai idejébe visszahelyezzem magunkat, az Érsekkert irányába nyitott terasza a gesztenyefákkal egri írásainak többségében feltűnik. Ír róla az 1943-as naplójában, emlékezik rá az 1947-esben, így: „Délelőtt csend, eső utáni fanyar üdeség és langyos őszi napsütés. Az érsek-kertben ülök, az őszi virágokkal lángoló körönd előtt, s eszembe jut egy másik ősz, 1943 ősze, mikor nemcsak az érett gesztenyék zuhogtak, hanem a bombák, s a sorsunk már beérett. Sokan túléltek, s ennek bizonyosan van valami értelme – de mi, akik túléltek, soha nem tudjuk meg, mi volt az értelme.”¹² Két év múlva, már az emigrációban az emlékek összeolvadtak, így jelentették számára az otthont: „Ma eszembe jutottak az őszi kirándulások, amikor, szeptember végén, az egri 'Korona'-vendéglő teraszán a vadgesztenyefák alatt ebédeltem, süttött a nap, az arany fény áthullott a gesztenyelombon, és a cigány csendesen játszott a teraszon valamilyen lassan úszó dallamot. És Arany János. És a reggelek a Lukács uszodában. És a séták a Rózsadombon, tavasszal, estefelé. Ez volt a legjobb.”¹³ Márai az egri bort is szerette, ha tehette, jó gazdánál tartatott magának egy-két hordónyi bort, a második világháború idején írt Naplójában jegyzi meg, hogy Egerben elpusztult húsz hektónyi bora.

A Népkertben Zsófi egyszer ott középen, a „köröndnél” bemászott a virágok közé. Lefényképeztük, egyedülálló kolléganőmnek mutattam a képet, csak az a baj, mondta, hogy elfakulnak majd a színek.

Harminc év telt el azóta, de a kép színei még nem fakultak el.

30.

Ma jóval többet gondolkodunk mindenben, mint akkor.

A mából nézve biztosan nem ismernék akkori önmagamra. Ma mindenre rákérdeszek, akkor kérdések nélkül tettem, amit tennem kellett. Ez az átalakulás, a kor és benne az ember átalakulása az, ami megragadhatatlan.

A fenti leírásból úgy tűnhet, hogy akkor gondunk volt az életünkkel.

Nem, egyetlen pillanatig sem.

Most már mondhatnám azt is, hogy nem, mert annyi munkánk volt, hogy nem engedte észrevenni a helyzetünket, de ezt sem mondom, mert akkor a fenntartásnak a mellézköngéje mégiscsak belopózna ezek közé a sorok közé.

Nem, nem volt bennünk fenntartás, azt éreztük, hogy elindultunk valamerre, s be kell helyezkednünk abba a világba, amelyikbe bekerültünk.

12 Márai Sándor: *A Teljes Napló*. 1947, Helikon Kiadó, 2007, 224.

13 Márai Sándor: *A Teljes Napló*. 1949, Helikon Kiadó, 2008, 223.

Nem az akkori, hanem a magam eszével mondom, hogy másképpen kellett volna történnie mindennek.

Nemcsak a mi történetünknek kellett volna másképpen történnie, hanem a generációnk történetének, s az előtünk járók, s az utánunk jövők történetének is.

Utólag azt érzem, hogy számos megalázó történetbe kerültünk bele, olyanokba, amelyekbe nem kellett volna belekerülni. Az álláskeresés esetlegességeire, a megalázó pénzeinkre, az egyszerűbbnél is egyszerűbb albérletünkre gondolok.

Ha csak az akkori időszak felől nézem a történéseket, akkor is azt kell mondanom, hogy a rendszer már nem tudta teljesíteni a vállalásait, az az alku, amelyet Kádár kötött a néppel, már nem működött.

31.

A mi szüleinknek azért nem volt semmijük a nehezen felépített házukon, vagy az ugyancsak nehezen megszerzett lakásukon felül, mert a fizetésüket mesterségesen alacsonyan tartották, ahogyan az új, akár azt is mondhatom, a mi nemzedékünkhöz tartozók fizetését is mesterségesen alacsonyan tartották, lakáshoz viszont mi már csak hosszú éveket kitevő várakozások után juthattunk.

Az alku felbomlott, a két fél már nem tudott egymásnak cserébe mit adni.

De tegyük félre az alkut, tegyünk úgy, mintha nem létezett volna, ám ha ezt megteszem, akkor is azt mondom, hogy két induló értelmiséginek együtt kellett volna legalább egy normális albérlet fenntartásához elegendő pénzt keresnie.

Mondom ezt úgy, hogy az álláshoz jutás véletlenjeiről, esetlegességeiről egyetlen szót sem mondtam.

Mondom ezt úgy, hogy az állandó pénztelenségeket, kiszolgáltatottságokat nem tudom elfelejteni.

Mondom ezt úgy, hogy tudom, az indulók helyzete nem lett jobb, a legújabb nemzedék előtt az ország elhagyása helyzetük megoldásának legkézenfekvőbb módjaként mutatkozik meg.

Azt viszont egyetlen pillanatig sem mondom, hogy az alku, a Kádár és a nép összekacsintásából megszületett alku ekkorra felbomlott, a bomlása ennél jóval korábban kezdődött el, ha nem máskor, akkor a hetvenes évek elején vette kezdetét, már ha a társadalom egészére vetítve egyáltalán létezett ez a bomlás, az eladósodás kezdetével, s azt sem mondom, hogy bomlása a hetvenes évek végére nyilvánvalóvá vált.

Ma azt látom, a mából nézve látom ezt, hogy a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek eleje fontos időszak volt az ellenőrök megszerveződésének szempontjából, ám maga a bomlás ekkor még nem vált közös társadalmi tapasztalattá.

Ma azt is látom, hogy a kádárizmus nem múlt el Kádár János halálával, ma is körülvesz bennünket, gazdasági-társadalmi-politikai életünket, vitáinkat, elvárásainkat ennek állandó újratermelődése határozza meg.

A Kádár-rendszer továbbélésével kapcsolatosan alapvető tanulmány: Gyáni Gábor: A Kádár-kor a kollektív emlékezetben. Az írás a szerző Relatív történelem (Typotex, 2007) című könyvében olvasható.

32.

Ezt sem éreztem, az éppen ezerkilencszázhetvenkilencel kezdődő sűrűsödési pontot. Elvonultunk Egerbe, s közben nem éreztük, hogy valami más lesz majd az országban.

Lehet, nem az országban, hanem az irodalomban.

Új hang, a korábbinál követelőbb hang jelentkezett az irodalomban, ha nem is egyik pillanatról a másikra, mert az előzménye mindennek megvolt a korábbi évek irodalmában, az irodalmi folyóiratokban társadalmi, gazdasági és politikai kérdések tűntek fel.

Akkor, amikor órákra mentem, egy-egy folyóiratszámot is magammal vittem, időnként felolvastam belőle ezt-azt, az új léghőmérséklet így, s levelekben, írásokban, barátaim beszámolóiban jutott el hozzám.

33.

Akkor még minden előttünk volt.

Nem tudtunk semmit leendő családunkról, a ránk váró munkáról, ahogy ma sem tudhatunk előre semmit a holnapi vagy a holnaputáni napról. Akkor ott álltunk első munkahelyünk küszöbén, dolgozni akartunk, tenni valamit, hatni valakikre.

Ha bárki is a jövőről kérdezett volna bennünket, akkor aligha tudtunk volna neki mit mondani.

Nem gondoltunk a jövőre, az elvégzendő munkára gondoltunk, másra nem.

Azt gondolhatnánk, ha mással nem, akkor a megélt idővel már lehet játszani, s ha másképpen nem, akkor úgy, ahogy a történészek teszik, fejlődési vonalakat, tendenciákat vázolva.

Igen, így lehet játszani a megtörtént idő által teremtett jelenségekkel, de csak akkor játszhatunk velük, ha mindezt eltávolítjuk az emberi sorsoktól.

Az emberi sorsokhoz tapadó idővel nem játszhatunk, sem előre-, sem pedig hátrafelé tekintve. A sorsok kövületként állnak az időben, értelmezésük külön-külön megértést követelne.

Visszatekintve is alig tudjuk megmondani, hogy mit miért vállaltunk, s utólag sem jelenthetjük ki a nyilvánvalóságnak kijáró határozottsággal, hogy érdemes volt, vagy éppen nem volt érdemes vállalnunk életünknek ezt vagy azt a döntését.

Új könyve, a Világ, világom című önéletrajzi írás kapcsán Buda Ferentől 1956-ra, majd 1989-re utalva azt kérdezte Szabó Tibor Benjámin, hogy mindazért, ami '56-ból és '89-ből lett, érdemes volt-e megtörténnie annak, ami megtörtént. Buda Ferenc a következőket válaszolta erre a kérdésre: „Mintegy tucatnyi versemet kézzel kézre adták Debrecenben 56–57 fordulóján. Ezek közül – szerencsémre – csak három jutott a hatóság kezére. Meg persze a szerzőjük. Sikerült megúsznom egy év börtönnel. Ötvenhatos szerepemet kár volna eltúloznom: köznevezetőr voltam, semmi több. Ezt a bíróság nem is rótta fel vétkemül. (Bajosan fértünk volna el mindannyian a börtön falai közt.) Egyébként mi akkor – naivitásból? tudatlanságból? jóhiszeműségből? – nem valamiféle kapitalista

restaurációt akartunk, hanem egy emberibb s magyarabb arcú, s a szó minden értelmében igazságos szocializmust a szabad és független Magyarországon. A még élő résztvevők – ha nem állják –, valamint az egyetemi ifjúság húsz pontba foglalt követelései ezt híven tanúsíthatják. (Utóbbiakat egy összehajtott, fakó újságlapon őrzöm ma is.)

Hogy jelenleg körbenézvén milyen érzéseim támadnak?

Sokfélék, változatosak. S nem túlságosan vidámak. (Legfeljebb madarak, zöld lombú fák és kisgyermekek láttán.)

Érdemes volt-e?

Ez a kérdés akkor nem fordult meg a fejünkben.

Nem tenném, nem teszem föl ma sem. Így hát a válasz is elmarad.”¹⁴

(Folytatjuk)

¹⁴ *Megkérdeztük Buda Ferencet.* A beszélgetést Szabó Tibor Benjámín készítette, Új Könyvpiac, 2011. június 7.